

Людмила ІВАННІКОВА

ПЕРШІ НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ ФОЛЬКЛОРУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 60-Х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

Йдеться про перші наукові публікації фольклору Півдня України, здійснені в 60-х роках ХІХ ст. на сторінках журналу «Основа» (історичні пісні та проза), а також у збірнику М. Номиса. Автор розглядає текстологію записів, едиційні принципи того часу, проблему класифікації та творення фольклору.

Ключові слова: історія української фольклористики, фольклор Півдня України, народна пареміологія.

© Л. ІВАННІКОВА, 2016

Новим етапом в утвердженні наукових принципів фіксації та публікації фольклору стали 60-ті роки ХІХ століття. Після скасування кріпосного права набув небувалого досі піднесення суспільний та народознавчий рух у літературі, мистецтві, науці відбувся поворот до вивчення життя народу, його світогляду, творчості, виникають українознавчі політичні та гуманітарні течії, напрямки, товариства. На початку 60-х з'явилися й своєрідні осередки української інтелігенції під назвою «Громади», що видавали твори українських письменників, журнали, організовували недільні школи з викладанням українською мовою та виданням підручників для них, проводили концерти українських пісень, театральні вистави тощо.

Перша ж «Громада» виникла у Петербурзі. До складу її входили: М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Білозерський, брати Михайло, Федір та Олександр Лазаревські, Д. Каменецький, М. Стороженко, Г. Честахівський, В. Менчиць та ін. За підтримки поміщиків-українофілів В. Тарновського та Г. Галагана було організовано видання творів українських письменників, а 1861—1862 років виходив перший український журнал «Основа», що став осередком тодішнього національного руху» [4, с. 138—140].

Часопис редагував В. Білозерський. Крім художніх творів, тут друкувалися фольклорні записи та етнографічні замітки, описи сіл та містечок, історичні праці та документи, історико-літературні, мовознавчі, мистецтвознавчі статті, рецензії, бібліографічні огляди, спогади, щоденники, листування фрагменти одного з перших українських словників тощо. Авторами статей були видатні вчені того часу — письменники, фольклористи й історики М. Костомаров, П. Куліш, П. Єфименко, В. Антонович, П. Чубинський, Л. Жемчужников, О. Стороженко, О. Кониський, О. Чужбинський, Д. Мордовець, А. Свидницький, М. Максимович, М. Гатцук, Б. Познанський, П. Житецький, М. Номис, П. Ревякін, С. Ніс, Т. Рильський, І. Новицький та ін. Під рубрикою «З народніх уст» друкувались численні фольклорні матеріали — історичні пісні та легенди, зокрема, про Саву Чалого, про Палія та Мазепу, про зруйнування Запорозької Січі, про запорозьких та чорноморських козаків (записи Івана Рудченка, Василя Тищенка, Федора Щербини, П. Ревякіна, В. Коховського, Марії Надхіної та ін.), а також зразки дум і голосінь, легенди міфологічного змісту,

казки, вірування й повір'я, відомості про кобзарів та лірників, краєзнавчі описи, літературні переробки фольклорних творів О. Стороженка, Я. Кухаренка та ін. [1; 2; 3; 10].

Географія фольклорних записів, що публікувалися в «Основі» досить широка: це Чернігівщина, м. Конотоп (С. Ніс), Полтавщина, м. Миргород (І. Рудченко), Васильківський повіт (П. Ревякін), Херсонщина (В. Тищенко), Катеринославщина, м. Новомосковськ (Г. Надхін), Кубань (Ф. Щербина), Ізюмський повіт Харківської губ. (В. Ковховський) тощо.

Саме в «Основі» опубліковані одні з перших записів фольклору, зроблених на Півдні України — це історичні пісні й перекази з Херсонської та Катеринославської губерній. При публікації пісень і прози застосовувався фонетичний правопис, пісенні тексти подавались у тому вигляді, в якому їх надіслав записувач, без редакторського втручання, — це видно з того, що деякі тексти мають затемнені місця, порушену ритмомелодіку, велику кількість діалектних та адаптованих російських слів. Трапляються й «зведені» тексти, приміром, пісня про Саву Чалого, є багато пісень, що мають контамінований характер, також і чимало новотворів, зокрема, пісні, записані на Кубані. Загалом в «Основі» вперше представлена усна традиція чорноморських козаків, як пісенна, так і прозова. З коментарів до текстів зрозуміло, що взірцем для записувачів було видання П. Куліша «Записки о Южной Руси» та методичні принципи, виголошені в ньому.

Отже, зупинимось детальніше на фольклорі Південної України. Так під загальною назвою «Замечательные варианты украинских исторических песен» (кн. XVIII—X за 1862 р.) опубліковано декілька історичних пісень про зруйнування Запорозької Січі, про Саву Чалого та новотвір часів російсько-турецької війни «Ой за Богом за рікою» (записана Марією Надхіною з Новомосковська). У цьому новотворі XVIII ст. під впливом російських солдатських пісень вже з'явилися чужорідні вирази на кшталт «стійте, не бойомся», «ружжом отобьемся», «при турецькій двері», однак все ж таки переважають традиційні формули й художні засоби. Наприклад, битва пікінерів відбувається «в Зеленую неділеньку, як стало світа-ти» тощо [1, с. 29—30].

З приміток записувача видно, що пісня функціонувала в дуже обмеженому середовищі, виконавець невпевнено знав текст, отже, вона все ж не стала надбанням усної традиції.

Натомість пісня «Сава Чалий», записана в м. Новомосковську Р.І. Пукаловим, хоч і відноситься до новотворів XVIII ст., є одним із найдосконаліших і найповніших варіантів з усіх нам відомих. Однак у цьому випадку записувач вдається до методики романтиків і створює інваріант з кількох різних текстів [9, с. 1—6].

Щоправда, записувач (а можливо, Григорій Надхін, через якого був переданий запис) шукав способу подати варіації в текстах — рядки, що не збігаються, подав він тут же, у тексті, з приміткою «одміна», вказуючи на кількість строф, які варіюються («Одміна 8 стихів»). Або ж просто в дужках на зразок:

*Та був Сава в Немирові, в ляха на обіді,
Не зна Сава, не відає та о своїй біді.
(одміна: — своєї обіди) [9, с. 1].*

Ті ж частини, які мають значні розбіжності, компіювалися в єдиний текст, який має аж 36 куплетів і деколи зміст втрачає логіку:

*Ой ти Гнатку, ти Кравчино,
Ти там шляхи знаєш,
А чом же ти мого сина
В руки не піймаєш?
Пан кошовий сказав Гнатку:
— Як Сави не возьмеш,
То сам же ти та за його
Голову положиш [9, с. 1].*

Та все ж варіант із м. Новомосковська має оригінальні, що ніде більше не зустрічаються, мотиви: відведення очей шляхом затикання терну за сідла та насипання землі в чоботи (цю пораду козакам дає старий литвин), звернення Сави до ворожки і неправдиве ворожіння щодо наближення козаків, тобто всі ті мотиви, що фігурували у фольклорній прозі про запорожців.

Крім цих, опубліковано ще дві пісні про втечу козаків до Туреччини — «Ой жалуються хлопці, що нас обіждають» (запис Михайла Щербака на Сухім Ташлику Бобринецького пов. Херсонської губ.) [3, с. 2—3] та «Та славне ж було Запорожжя та всіма сторонами» (запис Федора Щербини з Кубані) [1, с. 28]. Це також новотвори, що мають кон-

тамінований характер. Тут контамінація виступає засобом творення якісно нових текстів, що згодом увійшли в усну традицію й дали цікаві та оригінальні варіанти на терені Південної України.

Оригінальні оповідання про чорноморських козаків записав у лютому 1861 року кореспондент із містечка Новогеоргіївки (колишній Крилів) Херсонської губ. Василь Тищенко. За приміткою автора, записані вони «слово в слово» від херсонського купця Гната Степановича Рябокonia [10, с. 54—60]. Оце й є перша публікація наближеного до автентичного запису фольклорної прози Степової України. Записувач, явно наслідуючи «Записки о Южной Руси», подає й короткі відомості про оповідача, з яким спілкувався тривалий час, про його репертуар, («більш усєго любе він розказувать про чорноморців»). Волею долі Г. Рябокonia був очевидцем життя і побуту чорноморців, вважав їх нащадками запорожців. Він же був очевидцем подій, про які розповідав, а також і транслятором переказів чорноморців, які сам чув. В. Тищенко опублікував шість переказів та оповідань: як чорноморці відбирали в черкесів заграбовану в них худобу, «Як спалили чорноморці Очжибей, що тепер Одесом зветься», «Простота чорноморської аристократії», як козаків, що пропилися, споряджають усім, що треба в поході, «Домашній побит чорноморських козаків», «Гайдамаки». Ці оповідання не мають варіантів у друкованих джерелах. Це індивідуальна творчість Гната Рябокonia, однак він, як представник усної традиції Степової України, використовував традиційні мотиви, формули, навіть мовні звороти, характерні для фольклорної прози про запорожців. Безперечно, йдеться про т. зв. «компетенцію оповідача», коли він накладає традиційні знання та уявлення на спостережені ним явища і події. Так переказ про те, як чорноморці відбирали в черкесів свою худобу дуже нагадує перекази про взаємини запорожців з татарами, («От то гляди вночі аж земля гуде: женуть скотини вдвоє більш, як було») [10, с. 54].

Сильна ідеалізація чорноморців простежується в оповіданні «Як спалили чорноморці Очжибей». На відміну від донців, які тричі намагалися це зробити, вони запалили фортецю з першого разу та ще й без жодних втрат [10, с. 55]. Оповідач захоплюється їх незвичайною силою, довголіттям, зовнішнім виглядом, демократичними стосунками.

Дуже схожий на запорожця і портрет чорноморця. — Г. Рябокonia змальовує його традиційними для козацького епосу засобами: дорогий кафтан з вильотами, чорний пояс, чорна смушкова шапка: «Инший сивий як лунь, а молодцем таким дивитця — и Господи!» [10, с. 56].

Якщо козак пропивав своє майно, до походу його споряджали громадою, але за цю провину і щоб надалі вмів шанувати своє добро, йому давали 50 або 100 нагаїв [10, с. 57]. Цей сюжет також не має варіантів у Степовій Україні.

Ще більше вплив методології П. Куліша бачимо у відомостях про те, як працював записувач. Він також здійснював повторні прослуховування, іноді вдавався до запису з пам'яті [10, с. 56—57].

Цікава постать ще одного автора «Основи» — Григорія Надхіна з Новомосковська. У № 9 за жовтень 1861 року опубліковано його історико-етнографічний нарис «Воспоминания о Новомосковске (Из дорожных записок 1861 года)» [5]. Хоч автор описує історію Новомосковська та Самарських степів без посилань на наукові та архівні джерела (це белетристичний твір), проте щедро використовує фольклорні — народні думи та пісні, де згадується річка Самара, історичні перекази. Увага автора зосереджена на опису ярмарків, ремесел і промислів місцевого населення (українців та євреїв), способи збагачення різних його мешканців, чутки та плітки, стан економічного розвитку міста, одяг чоловіків та жінок, описує, як проводять своє дозвілля багаті та бідні мешканці міста, народні музики й танці. У цьому контексті подає одну застольну пісню (строфоїд):

*Ой хто пье, той кривитця,
Хто ж не пье, той дивитця,
А ми будем пити
Та Бога молити
І за вас, і за нас,
І за нашу неньку,
За неньку стареньку,
Що вивчила пити
Горілочку ізмаленьку* [5, с. 17].

Описуючи природу річки Самари, Г. Надхін подає повір'я про русалок, яких тут називають мавками. На Самарі є урочище «Чернече пекло» — за повір'ям, тут ченці пливли човном, перекинулись і потопились. Із захопленням Г. Надхін описує про-

зу й горобину ніч та повір'я, пов'язані з нею. Багато горобців, за народними уявленнями, гине в цю ніч від страху. Вона буває в суботу перед Трійцею (клевальну).

Описуючи архітектуру та інтер'єр Троїцького Новомосковського собору, автор наводить дві версії легенди про його будівництво (остання записана від сина архітектора, Івана Яковича Погребняка) [5, с. 25, 26—27]. Обидві переказані російською мовою, літературно оброблені в стилі Олекси Стороженка та інших романтиків, для колориту автор вживає лише окремі українські слова («батькі», «непоказний», «брехав», «бані», «могорич»).

У п'яти верстах від міста колись був військовий міст, через нього йшли чумаки в Крим і на Дон, поблизу цього міста карали злочинців. Г. Надхін переказує дві легенди про смертні кари над невинними людьми, що ходили в народі: одна з них розповідає, як разом з бандою гайдамаків загинув син священика, що в дорозі потрапив у їхнє товариство. Трагізм розповіді полягає в тому, що батько не встиг врятувати сина: кошовий послав призупинити кару, та вже було пізно. Інша розповідає про те, як іншому батькові довелося власноруч вішати на залізний гак за ребро свого сина, тобто виступити в ролі ката за те, що не вмів учити [5, с. 27—28].

За півверсти від міста височить Каленикова могила. Її назва походить від того, що тут виконаний вирок над запорожцем Калеником, засудженим до смертної кари. Як зазначає автор, «в двадцятих годах нынешнего столетия были еще в Новомосковске старые люди, которые сами видели в детстве эту казнь, и так рассказывали о ней» [5, с. 28]. Г. Надхін фіксує дві легенди, пов'язані з цією могилою: перша розповідає про невинну смерть знатного запорозького старшини на прізвище Старчай. Кінець трагічний: після виконання вироку прискакав гонець з оголошенням про його невинність. Спільне в цих оповіданнях те, що обидва вони відображають ритуал прощання з білим світом запорожця, запроваджений на Січі, останнє, зафіксоване Г. Надхіним, також розповідає про похоронну відправу над живим смертником [5, с. 28]. Оповідання про смерть Каленика, певно, належало до тих зразків народної традиції, які вже відживали, бо ніде з відомих нам записів ми не зустріли його варіантів, — отже, мало бути оригінальним (йшлося про те, як вмирав Кале-

ник, посаджений на палю): «Каленик, посаженный на кол, три дня был жив и все просил пить... но никто не смел подать ему воды. Тело его оставалось в таком положении шесть недель и до того высохло, так сделалось легко, что при небольшом ветре вертелось на колу как мельница» [5, с. 28]. Народна пам'ять уже не зберегла причину такої кари козака, залишився лише один яскравий епізод цього переказу чи легенди.

Історія Миколаївського пустинно-жительного монастиря (або ще Самарського, як його називали в народі) також подана за усними джерелами. В лісі жило двоє пустельників, у печері, викопаній у горі Пристгінь. Ніхто не знав про їх, та одного разу виявили їх розбійники і стали їм служити: побудували старцям келії, забезпечували їх харчами. Згодом розбійників переловили запорожці, а одночасно і виявили старців, яких вони пильно стерегли. Цей випадок і став причиною заснування монастиря [5, с. 29]. Г. Надхін зауважує, що на день весняного Миколи (9/22 травня) біля огорожі монастиря буває великий ярмарок, на який збирається сила народу, в тому числі «слепых старцев, распевающих о Лазаре и т. п. и малороссийских бандуристов» [5, с. 30].

Про усну традицію загалом Г. Надхін повідомляє: «Так как в Новомосковске население малороссийское, то в нем все обычаи, поверья, песни и сказки общие всей Малороссии» [5, с. 30].

Фіксуючи повір'я про русалок, зазначає, що їх тут називають мавками, і вважають, що їх панування продовжується до Трійці і ще тиждень після неї, тоді в лісі або на воді вони можуть залоскотати зустрічного або завести у вирву. Щоб уникнути біди, слід носити з собою полин і при появі мавки кинути їй цю траву зі словами: *Мавко, Мавко, на тобі полинь / Та мене покинь!* [5, с. 30—31]

Далі Г. Надхін переказує казку про дячка і дівчину-відьму, «что-то вроде первообраза прекрасной повести Гоголя «Вий» — но с менее трагическим концом». На жаль, цей прекрасний твір переданий російською мовою лише з використанням власне української лексики (*дівчата, горлиця, метелиця, танок, хвіртка, макітра, «ну, дяче, вона тепер тобі оддяче», «як добрий кін», «тепер тебе хоч кинь», ящурко, мій лебедик, відьомські нориви, «вона — дванадцятикрилка, а я тільки шестикрилка, вона всім наче голова», хлопчика, півня,*

досвітки, на весіллі, хортиця, панаса, нема, «люби мене, сила темная, стань міні у пригоді», ворога тощо). Цікаво, що сам Г. Надхін не ідентифікує твір, переказаний ним, а зважаючи на літературну обробку тексту, і нам важко з'ясувати, яким він був у природі, казкою чи легендою. Дуже віддалений варіант — казку «Відьма» — записав І. Манжура в с. Трьомсинівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. [8, с. 136—137], однак цей текст, хоча має всі стилістичні ознаки казки, значно редукований порівняно із записом Г. Надхіна. Жаль, що цей запис, внаслідок літературного переказу, так і не став науковим фактом.

Насамкінець Г. Надхін зауважує: «В Новомосковске можно бы собрать в народе не одну замечательную легенду, песню, предание, сказку» [5, с. 37]. Отже, як бачимо, автор цей був обізнаний із жанрами фольклорної прози.

Журнал «Основа» зіграв видатну роль у розвитку українського національного руху, в організації наукових кадрів і зокрема, й в утвердженні наукових принципів фіксації та публікації фольклору. Під його впливом активізували свою фольклористичну діяльність М. Номис, О. Маркович, Г. Залюбовський.

Видатне місце в історії української фольклористики займає збірка М. Номиса «Українські приказки, прислів'я та інше» (СПб., 1864), куди увійшли зібрання паремій О. Марковича, М. Білозерського, В. Білозерського, О. Лазаревського, Д. Камінецького, Д. Лавріненка, П. Мокрицького, С. Носа, А. Свидницького, О. Шишацького-Ілліча, Г. Залюбовського, О. Кониського, М. Левченка, В. Коховського, В. Лазаревського, П. Куліша, С. Руданського та багатьох інших збирачів [9, с. 27—28], а також прислів'я з літературних творів, газетних публікацій. О. Маркович передав приблизно 50000 паремій. Тож до збірки М. Номиса увійшла лише частина наявних у нього матеріалів, — а вони призибувалися упорядником, починаючи з 40-х років XIX ст. Працюючи згодом у журналі «Основа» М. Номис (М. Симонов) зумів згуртувати навколо себе цілу когорту фольклористів з усієї України, тож географія збірки була досить широкою: Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Полтавщина, Чернігівщина, Київщина, Поділля, Полісся, Волинь, Галичина, а також Білгородщина, Вороніжчина, Чорноморія, Донщина,

Бесарабія, Підляшшя, Курщина та інші етнічні українські території.

Складною на той час була проблема класифікації паремійного матеріалу. Як зазначає дослідник фольклорної спадщини М. Номиса М. Пазяк, учений спирався на досвід російських, чеських, польських, сербських пареміографів І. Снегирьова, В. Даля, Ф. Буслаєва, С. Рисінського, Ж. Паулі, В. Вуйціцького, Ф. Челаховського, В. Караджича та ін. М. Номис відкинув пануючий на той час алфавітний принцип систематизації і вперше в українській пареміографії застосував тематичний принцип [6, с. 17—18]. Це великі тематичні групи, що стосуються релігійності українського народу, його історичного минулого та соціальних відносин, моральних та фізичних якостей людини, здоров'я, життя і смерті, навколишньої природи, господарської діяльності, родинних та громадських взаємин, розваг та розумової діяльності. Крім власне прислів'їв та приказок подані тут повір'я, ідіоми та порівняння, замовляння, побажання, прокляття, лайки, глузування, а окремим розділом — півтисячі загадок, що мають свою систему класифікації (явища природи, рослинний і тваринний світ, речі побуту, загадки розважального змісту). Всього опубліковано понад 15000 паремій, однак якщо врахувати дуже складну систему подачі варіантів («одмін»), запроваджену М. Номисом (давати лише відмінні слова або частини паремій з вказівкою на записувача чи територію запису), і зважаючи на широку територію побутування цих зразків фольклору, можна припустити, що й весь наявний у М. Номиса матеріал був використаний. Укладач створив систему скорочень географічних назв, прізвищ збирачів та інших джерел, за якою подавалась інформація про кожне прислів'я чи ідіому. В кінці книги вміщені покажчики опорних слів, текстів паремій, за якими легко з'ясувати систему впорядкування збірки. Цінною знахідкою М. Номиса стала подача народних легенд, анекдотів, оповідань про життєві ситуації, що стали причиною виникнення того чи того прислів'я або пояснюють їхній зміст. Саме цю колосальну працю видавця і найбільше оцінили його сучасники та послідовники. Так, М. Грушевський 1901 року писав: «Це було перше науково зроблене видання в українській етнографії, і воно перевищило всі інші слов'янські видання приказок [6, с. 23]. Важливо й те, що упорядник застосував у виданні

фонетичний правопис — писав так, «як вимова показує», а не так, «як вживається тепер в насъких книжках», — тобто зберіг усі фонетичні, морфологічні, синтаксичні особливості, що існували на той час в усному мовленні та письмі в різних регіонах України, тобто «усі місцеві вимови». Тому цю книгу вважають не лише літературною, фольклорною, а й діалектологічною пам'яткою середини ХІХ ст.

У передмові до видання М. Номис зазначає: «Г. Залюбовський прислав власного збору приказки: 127 книжкових и 585 записаних в Катеринославщині, в Новомосковському повіті» [9, с. 28]. Насправді, навіть якщо відкинути книжні, на сторінках видання вміщено далеко не 585 зразків у запису цього фольклориста. Реально їх 286 плюс 5 «одмін» (варіантів) та ще 6 знятих цензурою, і 18 загадок — отже, всього 315 паремій, записаних на Півдні України (в Херсонській та Катеринославській губерніях, переважно, у Павлоградському повіті), серед них записів Залюбовського всього 177 зразків, тобто трохи більше третини, надісланих ним. Однак це якраз найоригінальніші зразки, які не мають варіантів у інших записувачів, або дуже мало їх мають, решта ж, очевидно, були відкинуті як загальновідомі (щоправда, таких вказівок М. Номис не робив, лише подекуди серед багатьох імен у паспортизації паремій зустрічається й примітка «Зал»).

Записи Г. Залюбовського — це переважно побутові приказки і прислів'я, що відображають буденну працю селянина, його світогляд та релігійність, розумові здібності, ставлення до людських пороків, соціальні настрої, життєві потреби, різні стани душі (щастя, горе), покірність долі, аж до безвиході, риси характеру (висміюються дурні, чваньки, лицеміри, брехуни, ледарі, злостивці, пихаті, норовисті, дурликі, зарозумілі), просто дотепні вислови, ідіоми та порівняння, прокльони, побажання, тости, уривки пісень, прислів'я, що узагальнюють певний життєвий та соціальний досвід.

На жаль, до жодного прислів'я не подано пояснення Г. Залюбовського, тож з плином часу зміст багатьох із них став незрозумілим: те, що було звичним у обставинах сільського життя ХІХ ст. тепер недоступне, тож вислови на кшталт «На гріх не спасесся» (с. 43), «Середа — по коліна борода» (с. 64); «Дій його чести» (с. 119), «На мідяні гроші слави добувати» (с. 344), «Раз сточки, а вдру-

ге — сини та дочки» (с. 406), «Де ти був? — Баньки дув, та надув, та й тобі приніс» (с. 558) важко зрозуміти. Незрозумілий іноді зміст навіть тих, які подані з поясненням, адже нині втрачені певні етнографічні реалії, важко зрозуміти, що саме мав на увазі Г. Залюбовський: «Вони не так старі, як давні (найпаче [кажуть] про старунів, що люблять старувать)» (с. 385), «За невміння деруть реміння, а з тебе и хвашію (стяга з лимарщини вздовж шкури)» (с. 285).

У цьому контексті слід зауважити, що в записах Залюбовського трапляються такі прислів'я, які, очевидно, походять із якоїсь конкретної ситуації, розповідь про яку записувачем опущена, тож зрозуміти їх зміст нелегко. Це, приміром, стосується приказки, записаної в Павлоградському повіті: «Який, тату, борщ холодний!» — «Ай холодний! Сину, одного тебе маю, бодай й того не мав!» (с. 561). Якщо б спробувати реставрувати чи реконструювати контекст, у якому могло вникнути це прислів'я, то, за нашим припущенням, це могла бути розповідь про те, як син, обпикшись за столом гарячим борщем, вирішив пожартувати над батьком, щоб і той обпикся, а коли це сталося, батько й виголосив проклин. Отже, ця приказка, на наш погляд, є не що інше, як редукований текст анекдоту — подібних явищ багато серед паремій!

Все це ще раз доводить важливість пояснень приказок та прислів'їв, до яких часто вдається Г. Залюбовський, — однак він це робить стосовно тих ідіом, які, на його думку, можуть бути незрозумілі, мають вузьколокальне значення. Зауважимо, що без цих пояснень справді важко було б витрактувати той чи інший вислів: «И нудно, й весело (як досадно, або в нудні компанії)» (с. 183); «Плюнь собаці під хвіст! (як хто з серця плює на річі чиї або що)» (с. 86); «Вола дарують без ярма (кажуть, як подарують та ще просять)» (с. 229); «Не вмійай, кобила, пожарі горять (коли-то воно буде!)» (с. 268); «Пустивирвусь (шибеник-проноза)» (с. 272); «Отто ще митутя: ні дома, ні тута (дурне и дома, и тута)» (с. 295); «Утнути мелуна (збрехати)» (с. 319); «Тільки що Савці свитка (благеньке, нічого з 'го не зробиш)» (с. 343); «Як Решетилівська толока (про що широке)» (с. 350); «Дуже, аж кричить (хоче, треба)» (с. 350) тощо. Безперечно, зміст наведених прислів'їв без пояснень Залюбовського сприймався б більш узагальнено, в широкому плані,

тоді як пояснення записувача конкретизують, уточнюють його, прив'язують до певних обставин, висвітлюють сферу їх виникнення та побутування.

Серед записів Г. Залюбовського є кілька прислів'їв, калькованих з російської (можливо, він зробив переклад, зважаючи на активне побутування цих текстів), однак вони й досі поширені в російськомовному вигляді: «Не в брів, а в око» (с. 314) («Не в бровь, а в глаз» — кажуть про влучно сказане слово); «Уговор паче грошей» (с. 473) (нам відомий варіант «Договор дороже денег»). Трапляються також окремі заміни обценної лексики дотепними евфемізмами, причому настільки дотепними, що лише за публікацією М. Возняка вдалось виявити цю заміну! Не виключено, що Г. Залюбовський узяв евфемізми ці безпосередньо з фольклорного середовища: «Вилупив очі, як баран *дещицю*» (с. 306) (яйця); «Вертиця, як шило в паністарі» (с. 590) («Вертиця, як шило в с...ці») (с. 699). Нашу думку підтверджує той факт, що евфемізм «Пані Старі» не раз повторюється в прислів'ях та приказках у збірнику М. Номиса.

Крім записів Григорія Залюбовського, Південь України представлений тут поодинокими зразками із Азова, Олександрійщини (Херсонська губ.), Олександрівського та Павлоградського повітів Катеринославської губ. та Катеринославщини загалом, міст Миколаєва, Новомосковська, Азова та Херсона, однак прізвища осіб, які надіслали ці матеріали, не вказано ні в передмові, ні в покажчику. Щоправда, у передмові з приводу цього зазначено: «...Даючи перевагу місцям, де їх записано перед менням людини, що їх записала [...] де тільки в збірниках призначено було мення місця, я го скрізь ставив, а мення людини ставив тільки тоді, коли не було мення місця» [9, с. 30]. І далі фольклорист продовжує: «В одному тільки я одступив од сього порядку: біля всіх приказок з збірничків дд. Залюбовського, Коховського, Миловиденка, Руданського и Яцімірського я писав не мення місця, а їх власне мення, и то ради того, що всі приказки у їх записані у одному місці» [9, с. 30]. Отже, з певністю можемо стверджувати, що інші записи з Катеринославщини зроблені не Залюбовським. Чий ж вони? У зв'язку з тим, що архів М. Номиса втрачений, важко відповісти на це питання. Це міг бути й сам упорядник, і Олександр Кониський, про

якого згадується, що він подав декілька сотень зразків, записаних в різних кінцях України. Однак є деякі часові розбіжності. Відомо, наприклад, що в середині 60-х років Матвій Терентійович працював у Катеринославі, очолював Катеринославську контрольну палату, однак це був 1865 р. [7, с. 44] О. Кониський також у свій час перебував на засланні в Катеринославі, де мав адвокатурну практику і там зібрав 20 тис. слів для українського словника та великий збірник прислів'їв, що пізніше був вилучений цензурою [7, с. 57—59]. Однак це було в період з 1866 по 1872 рік...

Та як би там не було, записів цих значна кількість — 138 зразків, тобто майже половина всіх записаних на Півдні України (серед них — один запис А. Скальковського). Текстологічні проблеми ті ж самі: затемнений зміст («Не так наш, як панинятка» (с. 95); «Добувсь, як під Очаковим» (с. 118); «Ото накупились!» (с. 156); «Добрі очі все перелупають» (с. 173); «Усе на храпок бере» (с. 179); «Збіраєцця як на обід» (с. 485); «А що це кум кума проважав?» (с. 521) тощо); редуковані анекдоти («Понаставляли тут верстів, що й розминуцьця трудно» (с. 306)); або редуковані прислів'я з обценною лексикою («Не хоче!» — «Хай зість [г-о] сороче» (с. 558)); уточнення обставин побутування або змісту («Золоте залізце» («нікчемне, чортвіщо»)) (с. 602); «Бере, як багатого за живіт (кажуть як добре плуг бере и д.)» (с. 603); «Чорт лика дере» (як тріскаєцця і задираєцця шкурка на пальцях коло нігтів) (с. 619); «Коли хто в розмові, чванячись, все Я та Я або Ми та Ми, то ёму кажуть: «Ви сви...» — «Ні!» — каже догадавшись — и виходить СВИНІ» (с. 616); «Кось, кось, кось!» — «Неси свого, моя ось!» (незвичайний парубок примовляв, як дівка кликала коня) (с. 614) тощо. Якраз на Катеринославщині зафіксований евфемізм «паністара» у прислів'ї «Голова болить!» — «То паністари легше» (с. 604). Однак більшість зафіксованих на Півдні України прислів'їв та приказок мають загальнонаціональний характер. Хоча не виключено, що вони саме зі збірника Номиса увійшли в літературу, зокрема, й у драматургію, а вже звідти стали загальноновживаними.

1. Замечательные варианты украинских исторических песен / Основа. — СПб., 1862. — Кн. VIII. — С. 21—30.

2. Замечательные варианты украинских исторических песен / Основа. — СПб., 1862. — Кн. IX. — С. 1—6.
3. Замечательные варианты украинских исторических песен / Основа. — СПб., 1862. — Кн. X. — С. 1—3.
4. Іваннікова Л.В. Українська фольклористика середини XIX ст.: теорія та практика / Людмила Іваннікова // Микола Дмитренко, Людмила Іваннікова, Ірина Кімакович та ін. Український фольклор: методологія дослідження, динаміка функціонування. — Київ : Паливода А.В., 2014. — С. 109—148.
5. Надхин Г.П. Воспоминания о Новомосковске / Григорий Надхин // Основа. — 1862. — Кн. IX. — Жовтень. — С. 12—37.
6. Пазяк М. М.М. Номис і збірка «Українські приказки, прислів'я і таке інше» / М.М. Пазяк // Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис ; упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. — Київ : Либідь, 1993. — С. 5—25.
7. Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50—80-х роках XIX століття / С.І. Світленко. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського державного університету, 2006.
8. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И.И. Манжурою // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1890. — Т. 2. — С. 1—194.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірник О.В. Марковича та інших / уклад М. Номис ; упорядкув., примітки та вступна ст. М.М. Пазяка. — Київ : Либідь, 1993. — 768 с.

10. Чорноморські козаки (Подав Василь Тищенко) / Основа. — 1862. — Кн. 2 (лютий). — С. 54—60.

Lюдмила Іваннікова

FIRST SCIENTIFIC PUBLICATIONS
OF THE FOLKLORE
OF THE SOUTHERN UKRAINE
IN THE 60TH YEARS OF XIX CENTURY

The paper tells about the first scientific publications of the folklore of the Southern Ukraine, made in the 60th years of XIX century on the pages of the journal «Osнова» (historical lyrics and prose) as well as in the collection by M. Nomis. The author examines the textual study of the records, edition principles of that time, and the problem of the folklore classification and creation.

Keywords: history of the Ukrainian folklore study, folklore of the Southern Ukraine, folk paremiology.

Людмила Іваннікова

ПЕРВЫЕ НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ
ФОЛЬКЛОРА ЮГА УКРАИНЫ
В 60-Х ГОДАХ XIX ВЕКА

Речь идет о первых научных публикациях фольклора Юга Украины, напечатанных в 60-х годах XIX в. на страницах журнала «Основа» (исторические песни и предания), а также в сборнике М. Номиса. Автор рассматривает текстологию записей, эдичионные принципы того времени, проблемы классификации и творения фольклора.

Ключевые слова: история украинской фольклористики, фольклор Юга Украины, народная паремиология.